

9-10-2019

ETHYMOLOGY AND DEFINITIONS HOMONY IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Ranokhon Mutalibjanovna Khudjaeva
Andijan State University Doctor of philosophy in philology (PhD)

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Khudjaeva, Ranokhon Mutalibjanovna (2019) "ETHYMOLOGY AND DEFINITIONS HOMONY IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES," *Scientific Bulletin of Namangan State University*. Vol. 1 : Iss. 8 , Article 47.
Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss8/47>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific Bulletin of Namangan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

ETHYMOLOGY AND DEFINITIONS HOMONY IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Cover Page Footnote

???????

Erratum

???????

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДАГИ ОМОНИМЛАРНИНГ ДЕФИНИЦИЯСИ ВА ЭТИМОЛОГИЯСИ

Худжаева Раънохон Муталибжановна

Анджон давлат университети Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек ва инглиз тилларидаги омонимларнинг дефиницияси ва этимологияси тадқиқи билан боғлиқ жараёнлар ёритилган. Бундан ташқари икки тилдаги омонимиянинг юзага келиши турлича омиллар билан тушунтирилган бўлиб мавзу кўламига кўра омонимия ҳодисасининг юзага келишида лисоний ва нолисоний омилларнинг ўзига хослиги очиб берилган.

Калит сўзлар: Омонимия, лисоний, нолисоний, лексик, семантик, структура, маъно, термин.

ЭТИМОЛОГИИ И ДЕФИНИЦИИ ОМОНИМЫ НА УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Худжаева Раънохон Муталибжановна

Анджонский государственный университет Доктор философических наук по филологии (PhD)

Аннотация: В данной статье описываются процессы, связанные с изучением дефиниции и этимологии омонимы на узбекском и английском языках. Кроме того, возникновение омонимов в разных языках объясняется различными факторами, и в соответствии с темой объясняется специфика лингвистических и внемлингвистических факторов в возникновении омонимии.

Ключевые слова: Омонимии, лингвистический, внемлингвистический, лексический, семантический, структура, значение, термин.

ETHYMOLOGY AND DEFINITIONS HOMONY IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Khudjaeva Ranokhon Mutalibjanovna

Andijan State University

Doctor of philosophy in philology (PhD)

Abstract: This article describes the processes associated with the study of the definition and etymology of homonyms in Uzbek and English. In addition, the emergence of homonyms in different languages is explained by various factors, and in accordance with the topic, the specificity of linguistic and non-linguistic factors in the occurrence of homonymy is explained.

Key words: Homonyms, linguistic, non-linguistic, lexical, semantic, structure, meaning, term.

Омонимия ҳодисасининг назарий тавсифини ўрганиш турли тиллардаги омонимларни янада чуқурроқ ўрганишда ва тадқиқ этилмаган қирраларини очишда фойдали. Тилнинг ривожланиши мобайнида тилшунос олимларимиз ўртасида турли қарашлар, ёндашувлар вужудга келмоқда. Бу муаммога оз бўлса-да

хисса қўшиш мақсадида тадқиқотимиз объекти бўлган омонимларга назарий таъриф беришга ҳаракат қилдик. Бу борада ўзбек олимларимиз М.Миртожиев, М.Жўрабоева, Г.Исмаилов, Ш.Раҳматуллаев, А.Абдуазизов, Ў.Юсупов, О.Мўминов, А.Ирискулов ва чет эл олимлари В.Абаев, А.Калинин, Н.Шанский, Д.Шмелёв ва бошқа олимларнинг назарий қарашлари бизга метадологик манба сифатида хизмат қилди[2].

Чет эл олимларининг омонимия ходисасига турлича ёндошишган. Жумладан, С.Ульманнинг фикрича, ҳеч қайси тилшунослик соҳаси XX асрда омонимия каби кенг қамровда тадқиқ этилмаган. Омонимияга бағишланган тадқиқотларнинг кўплиги, унга доир қутилмаган натижалар мавжудлиги, қўлланилган методларнинг ўзига хослиги каби бир қатор сабаблар тилшуносликда омонимика деб аталган соҳанинг юзага келишига асос бўлмоқда. С.Ульманнинг ушбу сўзлари шуни тасдиқламоқдаки, омонимия муаммосига жуда кўплаб тадқиқотчиларнинг қизиқиши ортиб бормоқда.

Ж.Лайонз абсолют ва қисман омонимларни фарқлайди. Олимнинг фикрича, абсолют омонимлар қуйидаги уч белгига эга бўлади:

- улар маъноларига кўра боғланмаган бўлиши керак;
- уларнинг барча шакллари айнан бир хил бўлиши керак;
- идентик шакллар грамматик эквивалент бўлиши керак.

Қисман омонимлар эса шаклий бир хиллик кўрсатилган талабларнинг фақат биттасига ёки иккитасига амал қилади.

Вальтер Скит омонимларни графиги ва товуши асосида тасниф қилган. Бунга кўра омонимлар 3 гуруҳга бўлинган:

- абсолют омонимлар – умумий товуш ва график қобикқа эга бўлган сўзлар. Масалан: school[1.400] - мактаб, school[5.844]- балиқлар тўдаси;
- омограф–график (ёзилиш) жиҳатдан бир хил бўлган сўзлар. Масалан: bow1 - таъзим, bow2- ёй, камон;
- омофонлар–талаффузига кўра бир хил, лекин ёзилиши ҳар хил бўлган сўзлар. Масалан: night - туң, knight - рицарь.

Омонимия замонавий лексикология, семасиология, прагмалингвистиканинг муаммоли соҳаларидан бири бўлиб, у серқирра ва кўп аспекти ходисадир. Омонимия сўзининг семантик структурасидаги тарихий ва эволюцион ўзгаришлари асосида лингвистик (тилнинг ўз ички тараққиёти билан боғлиқ бўлган) ва экстралингвистик (тарих, маданият қабилар билан шартланган) омиллар ётади. Тилда омонимиянинг юзага келиши турлича омиллар билан тушунтириш мумкин:

1. Ўзлашган сўзларнинг реципиент (қабул қилувчи) тилдаги сўзларнинг ёзилиши ва талаффузидаги формал (шаклий) мослиги натижасида. Масалан, инглиз тилида *lead*₁ – қўрғошин; *lead*₂ – бошқарув; *rose*₁ атиргул, *rose*₂ – to rise феълининг ўтган замон шакли; ўзбек тилида *ток*₁ – узум, *ток*₂ – электр.

2. Турли тиллардан кириб келган сўзларнинг ўзаро шаклий мувофиқ келиб қолиши натижасида, бундай омонимияни юзага чиқувчи барча бирликлар бошқа тилларга мансуб бўлади. Масалан, инглиз тилида *reef*₁ (Dutch) – 1. a narrow ridge of rocks, sand, or coral at or the surface of the water, 2. a vein or lode in minnig; *reef*₂ (C.Teut) – a part of assail that can be rolled or folded up to reduce the area exposed to the wind. 2. The size a sail is reduced to by

reefing. 3a. the act of reefing. b. a method of reefing; ўзбек тилида **Бас₁** (форс-тожик)1. Бас қилмок, 2. демак, шундай экан; **Бас₂** (итал. тили)1. энг паст (йўгон) товуш, 2. муסיқа асбоби.

1. Бир тилдан ўзлашган сўзларнинг ўз ичида омонимияни ҳосил қилиш натижасида. Масалан, инглиз тилидаги **roe₁** омоними инглиз тилидан ўзлашган бўлиб, 1. *Fish eggs, especially when contained in the ovarian membrane of the female fish.* 2. *the eggs or spawn of various crustaceans, roe₂. a small, agile deer of Europe and Asia, with forked antlers.* Ўзбек тилида эса лотин тилидан ўзлашган **нота₁** сўзини олсак бўлади. 1. *муסיқий товуш, нота₂* - 2. *Давлатнинг бошқа бир давлатга дипломатик мурожаати.* Бунда бошқа тилдан ўзлашган сўз қабул қилувчи тилга омоним ҳолда ўзлашади.

2. Бир тил доирасида қўшимчаларга боғлиқ ҳолда, шунингдек, урғу асосида омонимларнинг юзага келиши ҳам кузатилади. Масалан, инглиз тилида **present₁** – *совга, present₂* – *бор бўлмок*; ўзбек тилида эса **боғлар₁** = от (кўплик қўшимчаси), **боғлар₂** = феъл = *богла + р.*

3. Фонетик ва морфологик ўзгаришлар натижасида бир тил доирасидаги сўзларнинг ўзаро омонимик қатор ҳосил қилиш ҳам кузатилади. Масалан, инглиз тилида **blackboard₁** – *доска, black board₂* – *қора ёғоч*; ўзбек тилида эса **ўт₁** – олов ва **ўт₂** – *тана аъзоси* омонимларда “ў” унлисининг турлича талаффуз этилиши сабабли маънолар фарқланади. **ҳозир₁** – *пайт (now), ҳозир₂* – *тайёр (ready)* сўзларида “о” ва “и” унлисининг кучли ёки кучсиз талаффуз этилиши асосида омонимик қатор юзага келмокда.

3. Кўп маъноли сўзларнинг семантик структурасининг ўзгариши натижасида ҳам тилда омонимлар ҳосил бўлади. Бу узоқ тарихий жараёнларни тақазо этади. Полисемия орасидаги ички алоқадорлик ва семантик мотивациясининг йўқолиши натижасида омонимлар юзага келади. Масалан, аслида полисемантик сўз ҳисобланган ўзбек тилидаги **ёз** сўзи полисемиянинг парчаланиши натижасида омонимик қаторни вужудга келтирган. Тилнинг тарихий тараққиёти натижасида ва полисемантик сўз алоқадорлигининг йўқолиши асосида омоним сўзга айланган. Масалан, **ёз₁** – 1. *ёз фасли*; **ёз₂** – 1. *қаламда ёз*; **ёз₃** – 1. *дастурхонни ёз*. Бу сўзнинг этимони “ёй” бўлган, фонетик эволюция таъсирида “й” → “з” альтернацияси юз берган. Мана шу этимон “ёз” сўзининг семалари мотивациясини ойдинлаштиришга имкон беради. “ёз” сўзининг барча семалари “ёйилмок” семаси билан узвий боғлиқдир. Яъни ёз фаслида табиат “ёйилади”; “қаламда ёзмок” бирикмасида қаламнинг, ёзувнинг дафтар устида “ёйилиши” юз беради; “дастурхонни ёз” бирикмасида эса унинг сирт, юзада “ёйилиши” маъноси мавжуд. Кўришиб турибдики, “ёз” сўзининг ҳар учала семаси учун “ёймок” феъли маъноси интеграл сема саналади ва унинг полисемантик сўз бўлганлигини диахрон нуқтаи назаридан тасдиқлайди.

Полисемиядан омонимияга ўтиш жараёни (трансформацияси) тилнинг ўз ички қонуниятларига боғлиқдир, шунинг учун мазкур ҳолатни омонимия юзага келишининг лингвистик омили сифатида баҳолаш мумкин.

Омонимия ҳодисасининг юзага келишида лисоний ва нолисоний омилларнинг ҳам ролини таъкидлаш жоиз. Жумладан, **лисоний омилларга** қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Бир тил доирасидаги кўшимчаларга ва урғуга боғлиқ ҳолда омонимларнинг ҳосил бўлиши.
2. Бу омилларнинг тилнинг ички тараққиёт механизмлари ва тадрижий тараққиёти билан узвий боғлиқлиги.
3. Фонетик ва морфологик ўзгаришлар натижасида омонимларнинг юзага келиши.
4. Полисемантик сўзларнинг семантик структурасидаги ўзгариш ва ички алоқадорлиги (мотивация) нинг йўқолиши натижасида омонимларнинг ҳосил бўлиши.
5. Генетик боғланмаган лексик омонимлар инглиз ва ўзбек тили лексиконининг таркибий қисми ҳисобланиши, улар лексик микросистема сифатида омонимлар макросистемасини ташкил этиши.

Бунда генетик боғланмаган лексик омонимлар кўпинча экстралингвистик омиллар билан узвий боғлиқлигини таъкидлаган ҳолда айтиш мумкинки, инглиз ва ўзбек тили лексиконига ассимиляциялашиб кетган, “ўзлашма лексик бирлик” эканлиги сезилмас ҳолга келган генетик боғланмаган лексик омонимларнинг интралингвистик асослари хусусида фикр юритиш мумкин.

Қуйидагиларни эса **нолисоний омилларга** киритиш мумкин:

1. Бир тилдаги сўзнинг бошқа тилдан ўзлашган сўз билан шаклан мос келиши натижасида омонимларнинг ҳосил бўлиши.
2. Келиб чиқиши турли тилларга мансуб бўлган сўзларнинг шаклий мос келиши натижасида омонимларнинг юзага келиши.
3. Келиб чиқиши бошқа бир тилга мансуб бўлган турли хил маъно англатувчи сўзларнинг шаклий мос келиши натижасида омонимларнинг юзага чиқиши.

Демак, генетик боғланган омонимлар ҳам, генетик боғланмаган омонимлар ҳам лисоний ва нолисоний омиллар асосида ҳосил бўлади. Бунда тилнинг ўз ички тараққиёт механизмлари лисоний омил, тилнинг жамият билан муносабати, тарихий ва маданий алоқаси, тил сиёсати, маълум бир тарихий вазиятдаги ҳолат (мустамлакачилик) каби ташқи омиллар нолисоний омилларнинг юзага келиши учун асос бўлади.

Генетик боғланмаган лексик омонимларнинг лексик маъно тараққиёти, денотатив ва коннотатив маънолари, терминологик маънолари, маъно кўчиши ва троплар ҳосил қилишдаги иштироки, архаизм ва историзмга бўлган муносабати, стилистик имкониятлари, услубий жиҳатдан нейтраллиги, услубий хосланганлиги (сўзлашув, бадий, илмий, расмий, публицистик услубларда ишлатилиш даражаси), эмоционал экспрессивликка бўлган муносабати (ижобий ва салбий бўёқдорликка эга бўлган генетик боғланмаган лексик омонимлар), объектив ва субъектив баҳо ифодалаш хусусияти кабилар генетик боғланмаган лексик омонимларнинг семантик самарадорлигига таъсир этувчи лисоний омиллар сифатида баҳоланиши мумкин.

Замонавий инглиз тилининг шаклланиш даврида тил тизимида “синонимлар кураши” ёки “омонимлар конфликти” номи билан аталган жараён муҳим аҳамият касб этган. Айниқса, генетик боғланмаган лексик омонимларнинг инглиз тилида юзага келишининг лингвистик асосларини тушунтиришда бу каби ҳолатлар самаралидир. Инглиз ва ўзбек тилларига кириб келаётган ўзлашмалар ўзининг

ҳақиқий моҳиятидан йироқлашиши мумкин. Бунинг натижасида икки сўзнинг семантик структурасида ёки стилистик имкониятларида ўзгариш юз беради. Бундай жараён, айниқса, ўрта инглиз тили даврида фаол юз берган.

Ўзлашма сўзлар таъсирида инглиз ва ўзбек тилида мавжуд бўлган ўз қатламга мансуб бўлган лексик бирликнинг нутқда ишлатилиши камаяди, аста-секин у қундалик истеъмолдан чиқиб кетиши ёки қўлланилиш даражаси чекланиб қолиб, нофаол қатламга айланиши мумкин. Яъни ўзлашма сўз ўз қатламга оид сўзни тарихий тараққиёт жараёнида сиқиб чиқариши мумкин. Бу эса генетик боғланмаган лексик омонимларнинг юзага келишида муҳим лисоний (интралингвистик) омил бўлиб ҳисобланади. Масалан, *school₁* нинг 4-маъноси (figurative meaning) “a group of people holding the same beliefs or opinions” “маслак ва эътиқодлари бир хил бўлган одамлар жамоаси” тарзида изоҳланган. Айни шу кўчма узок тараққиёт натижасида *school₂* омонимининг юзага келиши учун лисоний омил бўлиб хизмат қилган. *School₂* – “a large group of the same kind of fish or water animalss swimming together” (тўда-тўда бўлиб сузиб юривчи балиқлар гуруҳи ёки сув ҳайвонлари) маъносини ифодалайди. *School₁* ва *school₂* омонимларининг семалари орасида “гуруҳ-гуруҳ бўлиш”, “жамоа” семаси интеграл сема бўлган, бошқа семаларига кўра улар фарқланган. Яъни бу ўринда “одамлар жамоаси” ва “ҳайвонлар тўдаси” дифференциал семаларнинг бўрттирилиши натижасида генетик боғланмаган лексик омонимлар қатори ҳосил бўлган.

Ўзбек тилида ҳам семантик ўзгаришга учраган сўзлар талайгина. Жумладан, *кўр₁* омоними, биринчидан, “кўрмоқ” феълининг буйруқ майли шакли маъносидан, иккинчидан, бунга тескари бўлган *кўр₂* омоними эса “кўзи ожиз” деган маъноларни ҳам ифодалайди. Ёки *хотин₁* (*хатун*, *жотун*) сўзлари қадимги туркий тилда фақат “малика”, “подшоҳнинг аёли” маъносидан ишлатилган, ҳозир эса бу сўз иккинчи маъносига эга бўлиб, *хотин₂* – “умуман ҳар қандай ижтимоий қатлам вакили бўлган эрнинг аёли” маъносидан ишлатилади.

Якоб Гримм бу ҳолатни шундай баҳолаган эди: “Тиллар табиатнинг абадий ва ўзгармас қонуни паноҳида ривожланмади, балки улар халқларнинг гуллаб-яшнаши билан бирга гоҳ тез ривожланди, гоҳ ўша халқларнинг ваҳшийлиги натижасида ривожланишни секинлаштирди ва, шундай қилиб, улар тараққиётнинг секинча тўла ва турғунликнинг зерикарли онларини бошдан кечирди” [3.63].

Инсоният тарихидаги ҳар қандай ижтимоий-сиёсий воқеа, албатта, тилга ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди. Илмий адабиётларда тил тараққиётида муҳим ўрин тутувчи факторлардан бири сифатида экстралингвистик омиллар ҳам кўрсатилади. А.Ҳожиёвнинг “Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати” да бунга шундай таъриф берилади: “Экстралингвистик факторлар (лот. *extra* – ташқи+фран.*linguistique* – тилга хос). Тил тараққиётида таъсир кўрсатувчи объектив воқеликка доир шарт-шароитлар. Тилнинг ривожланишидаги бундай экстралингвистик шарт-шароитларга биринчи навбатда ижтимоий-сиёсий факторлар киради” [4.165].

Дарҳақиқат, тилшуносликнинг этник, ижтимоий-тарихий, географик ва бошқа факторларни тилнинг тараққиёти ва функцияси билан боғлиқ ҳодисалар сифатида ўрганувчи соҳаси бўлган экстралингвистика мунтазам ривожлантириб боришни талаб этувчи соҳалардандир. Бинобарин, жамиятда юз берган ижтимоий-

сиёсий ҳодисалар бевосита тилга таъсир қилади. Тилдаги айрим лексик ва грамматик бирликларнинг ўзгаришига ёки юзага келишига сабаб бўлади. Жумладан, тарихий, ижтимоий-сиёсий воқеалар: араб истилочилари, сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, мўғуллар, темурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар ва бошқа сулолаларнинг ҳокимият тепасига келиши билан боғлиқ ҳолда, уларнинг эски ўзбек тилида қолдирган изларини кузатишимиз мумкин. Айниқса, тилимизнинг лексикасига, грамматикасига ўзгаришлар юз беришига турли уруғ ва қабилалар вакиллари (қарлуқ, ўғуз, манғит, қўнғирот, барлос, кенегес, қатағон, минг каби уруғлар) ҳокимият тепасига келиши ҳам таъсир қилгани бизга тарихдан маълум.

References:

1. Layonz Dj . Lingvisticheskaya semantika. Monografiya (elektronnaya kniga) 2003. – S. 400
2. Xudjaeva R. Ingliz va o'zbek tillaridagi genetik bog'lanmagan leksik omonimlarning samaradorligi va ularning leksikografik talqini. diss.filol.fan.falsa.dok. Toshkent 2017 yil.
3. YAkob Grimm. Oproisxojudenii yazika // Xrestomatiya po istorii yazikoznaniya XIX-XX vekov /sostavitel Zvegensov V.A./- M., 1956.–s.63.
4. Hojiev A. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasalishining nazariy masalalari. T., Fan, 2010. – B. 165.
5. Walter William Skeat An Etymological Dictionary of the English Language. Clarendon Press. 1893. – r. 844